

THE UNIVERSE AND THE UNDERWORLD OF THE HITTITES AND PARALLELS WITH THE
ANCIENT GEORGIAN BELIEF-CONCEPTIONS

სამყარო და ქვესკნელი ხეთებთან და პარალელები უბველეს ქართულ რწმენა-
წარმოდგენებთან

NINO CHAREKISHVILI

Professor, Georgian Institute of Public Affairs (GIPA)

Gorgasali street #101, Tbilisi, Georgia

ORCID: 0000-0002-9568-2926

n.charekishvili@gipa.ge

Abstract

Hittites belief-conception, religion, mythology, rituals were affected by opinions of various folks (Hattian, Hurrian, Mesopotamian) and it's natural that we can find a lot of common between them. We can find parallels with Hittites belief-conceptions in ancient Georgian belief and conception too, which will be presented in the article. In the articles there are examined conceptions of Hittites on the World, Underworld, there are also examined functions of underworld gods. Attention is focused on symbolism of numbers and colors and on many other aspects, parallels of which, similar with Hittites, which can be also found in Mesopotamian and previous Georgian culture.

According to the conception of Hittites, one time universe was forming integrity of sky and earth which was divided afterwards. As it seems from texts, after division sky and earth there were formed as separate universes, sometimes earth was used as meaning of underworld. In general Hattian used to divide the universe in three vertical parts: sky, underworld and space between them. Universe was imagined horizontally in form of disc, upper half was occupied by the sky, and lower half was occupied by the earth, and in between of them was the atmosphere. In horizontal space there existed “four angles of universe” (four sides of the universe). According to Mesopotamia conception there existed seven layers of sky, seven sky. In Georgian folklore we meet expression “ninth sky”, “he is on the ninth sky” what can indicate to nine layers of sky. By Hittites the sky does not seem so layered, it was single and solid, supposedly iron material. And the earth was divided into three layers: upper part of the earth “upper earth” which is home for plants, humans and animals; then “middle earth” for underground waters and deeper was “lower earth”, i.e. the underworld.

In Georgian reality, by pre-Christian cosmogonic conceptions the universe was imagined geometrically in the form of sphere which was surrounded by sea or mountains, in the end of the world tree of life (pole, castle, horns, chain from the sky etc.) was standing which connected vertical and horizontal universes. Sphere consisted of three horizontal and two vertical layers, which were located in following way: center of universe was middle world (earth surface, the world of humans, animals, plants, associated with red color), above it was the upper earth (sky, world of gods and „children of gods“, expressed by white color) and below was a underworld (underneath, world of dead, chthonian world, of black color), in front was the front world (clear, wealthy world expressed by “here”) and behind was the last world (world of the past, dark, secret, full of unexpected things and dangers, expressed by “there” (from this standpoint there are interesting the ends of Georgian fairy teals: “Let’s the Plague was there, Fun be here, Bran there, Flour here”). That's why it is forbidden to look behind during realization of many rules and customs). Vertical worlds are separated from each other by air and earth and horizontally by seven (nine) mountains or sea. This system was surrounded by outer

world. On the basis of Georgian ethnographic and folkloric materials, as we have already noted, worlds were expressed by symbolic of concrete colors: white, black and red. Right with symbolic of analogous colors (black, red, white) all three worlds are also expressed in Mesopotamia. We don't see by Hittites such symbolic expression of worlds colors, although we can say that they also expressed the lower world by black color (black/dark earth = underworld).

Symbolic expression of unification of sky and earth were stairs, tree, poles and similar. By Hittites cosmic connector of earth and sky should have been stairs. In Mesopotamian mythology we meet the term "Durank" - cosmic center where "big axis" (world axis) of universe is passing through. In Akkadian we can see the plant connecting earth and sky. And in Georgian mythology we meet "Shibi", this is golden chain connecting the sky and earth (sky and world). It is also interesting that like with Babylon mythology, in Hatti we also meet with the tree of life in roots of which is imitation of underworld, and leaves are imitation of sky. Analogous is also in Georgian conceptions, there existed saint tree, life tree (for example an oak) roots of which expressed the underworld, stem -the middle world and the top meant upper world together with their habitants. In Georgian conception imitation of "saint tree", "life tree" is "Middle column" (mother column) of Georgian hall which was placed in the center of houses and expressed cosmic connection.

In the ancient East we often meet symbolic of numbers, of course Hittites world is not also exclusion and from this point of view Georgian belief-conceptions are also interesting. From the ancient times in belief-conception of various people numbers had magical meaning, and some numbers were especially important and powered, for example, in numbers: 3, 4, 7, 9, 12, first of all, was put a code necessary for understanding and description of the universe and therefore they had sacral meaning. For example, by ancient Georgian conception, the sun was supreme god and nine is symbolic number of sun, as of constant circle, innovation, constanta, and symbol is an eye (all-seeing), hence is expression "nine-eyed sun", i.e. all-seeing. Also, by conception of Hittites, unity of the world was expressed by sun, which reflects connection between sky and underworld, i.e. it is supreme ruler of all gods in the sky and in underworld.

Georgian belief-conceptions were also like Hittites ones, movement between worlds was not a problem. Unlike Mesopotamian conceptions where underworld was strictly separated from the upper world of the earth.

Each world presented by Hittites had its own gods who are in Hittite texts as "sky", "earth" and "lower/ old" gods. As by Hittites, so by ancient Georgian belief-conceptions diseases were caused by evil spirits connected to underworld/earth, that's why evil could penetrate the human, basically from the earth and sometimes from the water. Therefore, Hittites had cleaning rituals, and also according to the ancient Georgian conceptions, there were special prays and rituals against evil spirits.

It is also notable that by Hittites, as well as in Mesopotamian conceptions we often meet in rituals of underground waters, underworld waters. There existed as nine seas, so nine rivers. Nine is difficultly overcoming barrier. Those who wish perfectness, shall overcome this barrier. As it seems, nine had certain magical meaning, in some cases even function of cleaner. It is interesting, that in Hittites mythology, as well as in Georgian, we see nine skies, nine mountains, nine seas. In general, water had cleaning function, according to the both, Hittites and ancient Georgian conceptions.

Keywords: Assyriology, Ancient East, Asia Minor, Hittites, cosmology, mythology, underworld, universe, sky, earth.

ნინო ჩარეკიშვილი

საქართველოს საზოგადოებრივ საქმეთა ინსტიტუტი (GIPA) პროფესორი,
 დოქტორი, მის.: გორგასალის ქუჩა #101, თბილისი, საქართველო
 ORCID: 0000-0002-9568-2926
 n.charekishvili@gipa.ge

აბსტრაქტი

ხეთურ რწმენა-წარმოდგენებზე, რელიგიაზე, მითოლოგიაზე, რიტუალებზე გავლენა იქონია სხვადასხვა ხალხის (ხათური, ხურიტული, მესოპოტამიური) შეხედულებებმა და ბუნებრივია მათ შორის ბევრი საერთოც შეიძლება ვიპოვნოთ. ხეთურ რწმენა-წარმოდგენებს გარკვეული პარალელები მოეძებნება უძველეს ქართულ რწმენა-წარმოდგენებთანაც, რომელსაც სტატიაში შევხებით. სტატიაში განხილულია ხეთების წარმოდგენები სამყაროზე, ქვესკნელზე, ასევე განხილულია ქვესკნელის ღვთაებების ფუნქციები. ყურადღებაა გამახვილებული რიცხვთა და ფერთა სიმბოლიკაზე და სხვა მრავალ ასპექტზე, რომელსაც ხეთების მსგავსად პარალელები მოეძებნება მესოპოტამიურ და წინარე ქართულ კულტურაში.

ხეთების წარმოდგენით სამყარო ერთ დროს ცის და მიწის ერთიანობას ქმნიდა, რომელიც შემდეგ გაიყო. როგორც ტექსტებიდან ჩანს, გაყოფის შემდეგ ცალ-ცალკე სამყაროებად ჩამოყალიბდა ცა და მიწა, ზოგჯერ მიწა ქვესკნელის აღმნიშვნელადაც იხმარებოდა. საერთოდ ხეთები სამყაროს სამ ვერტიკალურ ნაწილად ჰყოფდნენ: ცა, მიწისქვეშეთი და მათ შორის მდებარე სივრცე. სამყარო წარმოდგენილი იყო ჰორიზონტალურად დისკოს სახით, ზედა ნახევარი ეჭირა ცას, ქვედა ნახევარი მიწას, შუაში იყო ატმოსფერო. ჰორიზონტალურ სივრცეში არსებობდა “სამყაროს ოთხი კუთხე” (სამყაროს ოთხი მხარე). შუამდინარული წარმოდგენით კი არსებობდა ცის შვიდი შრე, შვიდი ცა. ქართულ ფოლკლორში ვხვდებით გამოთქმას: „მეცხრე ცა“, „მეცხრე ცაზეა“, რაც ცის ცხრა შრეზე შეიძლება მიუთითებდეს. ხეთებთან ცა ასე დაშრევებული არ ჩანს, ის ერთიან მტკიცე, სავარაუდოდ რკინის მატერიას წარმოადგენდა. მიწა კი იყოფოდა სამ შრედ: მიწის ზედა ნაწილი „ზედა მიწა“, რომელიც არის მცენარეთა, ცხოველთა და ადამიანთა სამყოფელი; შემდეგ „შუა მიწა“, სადაც იყო მიწისქვეშა წყლები. უფრო სიღრმეში კი იყო „ქვედა მიწა.“ – ქვესკნელი.

ქართულ სინამდვილეში ქრისტიანობამდელი კოსმოგონიური წარმოდგენებით სამყარო წარმოდგენილი იყო გეომეტრიულად, სფეროს სახით, რომელიც შემოსაზღვრული იყო ზღვით ან მთებით, ქვეყნის დასასრულს იდგა სიცოცხლის ხე (ბოძი, კოშკი, რქები, ციდან დაშვებული ჯაჭვი და სხვ.), რომელიც აერთებდა ვერტიკალურ და ჰორიზონტალურ სამყაროებს. სფერო შედგებოდა სამი ჰორიზონტალური და ორი ვერტიკალური ფენისაგან, რომლებიც შემდეგნაირად იყო განლაგებული: სამყაროს ცენტრს წარმოადგენდა შუასკნელი (მიწის ზედაპირი - ადამიანთა, ცხოველთა, მცენარეთა სამყარო, შეესატყვისება წითელი ფერი), მის ზევით განფენილი იყო ზესკნელი (ზეციური, ღმერთისა და ღვთისშვილების სამყარო, გამოხატული თეთრი ფერით), ქვევით – ქვესკნელი (მიწისქვეშეთი, გარდაცვლილების, ხთონური სამყარო, შავი ფერის), წინ – წინასკნელი (ნათელი, ბარაქიანი სამყაროა, შეესატყვისება „აქ“) და უკან – უკანასკნელი (წარსულის სამყაროა, ბნელი, საიდუმლო, მოულოდნელობებითა და ფათერაკებით სავსე, შეესატყვისება „იქ“ (ამ მხრივ საინტერესოა ქართული ხალხური ზღაპრების დასასრული სიტყვები: „ჭირი იქა, ლხინი აქა, ქატო იქა ფქვილი აქა“). ამის გამო ბევრი წეს-ჩვეულების შესრულებისას იკრძალება უკან მიხედვა). ვერტიკალური სამყაროები ერთმანეთისგან გამოყოფილია ჰაერით და მიწით, ჰორიზონტალური კი შვიდი (ცხრა) მთით ან ზღვით. ეს სისტემა შემოსაზღვრული იყო

გარესკნელით. ქართული ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალის საფუძველზე, როგორც აღვნიშნეთ, სკნელები გამოხატული იყო კონკრეტული ფერთა სიმბოლიკით: თეთრი, შავი და წითელი. ზუსტად ანალოგიური ფერთა სიმბოლიკით (შავი, წითელი, თეთრი) არის გამოხატული შუამდინარულ მითოლოგიაშიც სამივე სკნელი. სკნელების ფერთა ამგვარ სიმბოლურ გამოხატულებას ხეთებთან არ ვხვდებით, თუმცა შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქვესკნელი მათთანაც შავი ფერით იყო გამოხატული (შავი/ბნელი მიწა = ქვესკნელი).

ცისა და მიწის გაერთიანების სიმბოლურ გამოხატულებას წარმოადგენდა კიბე, ხე, ბოძი და მისთ. ხეთებთან ცისა და მიწის შემაერთებელი, კოსმიური მაკავშირებელი უნდა ყოფილიყო კიბე. შუამდინარული მითოლოგიაში ვხვდებით ტერმინს „დურანქი“ – კოსმიური შუაგული, რომელშიდაც გადის სამყაროს „დიდი ღერძი“. აქადურში გვხვდება ცის და მიწის შემაერთებელი მცენარე. ქართულ მითოლოგიაში კი გვხვდება „შიბი“, ესაა ცისა და მიწის (ცა და ქვეყნის) შემაერთებელი, დამაკავშირებელი ოქროს ჯაჭვი. ასევე, საინტერესოა, რომ ბაბილონური მითოლოგიის მსგავსად ხეთურშიც გვხვდება სიცოცხლის ხე, რომლის ფესვებიც ქვესკნელის იმიტაციაა, ფოთლები კი ცის. ანლოგიურადაა ქართულ წარმოდგენებშიც, არსებობდა წმინდა ხე, სიცოცხლის ხე (მაგ. მუხა), რომლის ფესვები ქვესკნელს, ტანი შუასკნელს, კენწერო ზესკნელს განასახიერებდა თავისი ბინადარი არსებებით. ქართულ წარმოდგენებში წმინდა ხის, სიცოცხლის ხის იმიტაციაა ქართული დარბაზის დედაბოძიც, რომელიც სახლში ცენტრალურ ადგილზე იყო განთავსებული და განასახიერებდა კოსმიურ კავშირს.

ძველ აღმოსავლეთში ძალიან ხშირად ვხვდებით რიცხვთა სიმბოლიკას, ბუნებრივია არც ხეთური სამყაროა გამონაკლისი და ამ მხრივ საინტერესოა რა თქმა უნდა ქართული რწმენა-წარმოდგენებიც. უძველესი დროიდან სხვადასხვა ხალხთა რწმენა-წარმოდგენებში რიცხვებს მაგიური დატვირთვა ჰქონდა, ზოგიერთ რიცხვს კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა და ძალა. მაგ.: 3, 4, 7, 9, 12. რიცხვებში, პირველ რიგში, სამყაროს გაგებისა და აღწერისათვის აუცილებელი კოდი იყო ჩადებული და ამდენად მათ საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდათ მინიჭებული. მაგ.: წინარე ქართული წარმოდგენებით მზე უზენაესი ღვთაება იყო, ცხრა კი მზის, როგორც მუდმივი წრებრუნვის, განახლების, მარადიულობის, სიმბოლური რიცხვია, ხოლო სიმბოლო კი თვალი (ყოვლისმხედველი), აქედან გამონათქვამი „ცხრათვალი მზე“, ანუ ყოვლისმხედველი. ხეთების წარმოდგენითაც სამყაროს ერთიანობას მზის ღვთაება გამოხატავდა, რომელიც განასახიერებს კავშირის ცასა და მიწისქვეშეთს შორის, ანუ იგი არის უზენაესი გამგებელი ცაში და ქვესკნელში არსებული ყველა ღვთაებისა.

ხეთების მსგავსად იყო ქართულ რწმენა-წარმოდგენებშიდაც, სკნელებს შორის გადაადგილება პრობლემას არ წარმოადგენდა. განსხვავებით შუამდინარული წარმოდგენებისაგან, სადაც მიწისქვეშა სამყარო მკაცრადაა გამიჯნული მიწის ზედა სამყაროსაგან.

ხეთების მიერ წარმოდგენილ თითოეულ სამყაროს ჰყავდა თავისი ღვთაებები, რომლებიც ხეთურ ტექსტებში გვხვდება შემდეგი სახით: „ცის“, „მიწის“ და „ქვემო/ძველი“ ღვთაებები. როგორც ხეთური ასევე წინარე ქართული რწმენა წარმოდგენებით, დაავადებებს იწვევდნენ ავი სულები, რომლებიც ქვესკნელთან/მიწასთან არიან დაკავშირებულნი, ამიტომ ავი სული შეიძლება ადამიანში გადასულიყო ძირითადად მიწიდან და ზოგჯერ წყლიდანაც. შესაბამისად ხეთებთან არსებობდა რიტუალები, რომლებიც წმენდდა ყოველგვარი უკეთურებისგან სახლს, ეზო–კარმიდამოს, წინარექართული წარმოდგენების მიხედვით კი სპეციალური შელოცვებითა და რიტუალებით ცდილობდნენ დაავადებულის განკურნებას.

საყურადღებოა ის, რომ ხეთებთან, ისევე როგორც მესოპოტამიურ წარმოდგენებში მიწისქვეშა წყლებს, ქვესკნელის წყლებს ხშირად ვხვდებით რიტუალებში. როგორც ზღვა, ასევე მდინარეებიც ცხრა არსებობს. ცხრა წარმოადგენს რთულად დასაძლევ ბარიერს. ვისაც სურს სრულყოფილება ეს ბარიერი უნდა დაძლიოს, გადალახოს. როგორც ჩანს, ცხრას გარკვეული მაგიური დატვირთვა ჰქონდა, ზოგ შემთხვევაში განწმენდის ფუნქციაც. საინტერესოა, რომ ხეთურ, ისევე როგორც ქართულ მითოლოგიაში გვხვდება ცხრა ზეცა, ცხრა მთა, ცხრა ზღვა. საერთოდ წყალს როგორც ხეთებთან ასევე წინარე ქართულ რწმენა წარმოდგენებში განმწმენდი ფუნქცია ჰქონდა.

სადიებო სიტყვები: ასირიოლოგია, ძველი აღმოსავლეთი, მცირე აზია, ხეთები, კოსმოლოგია, მითოლოგია, ქვესკნელი, სამყარო, ცა, მიწა.

შესავალი

ანატოლიაში ძვ.წ. III-I ათასწლეულებში არაერთი დიდი თუ მცირე სახელმწიფო წარმოიშვა, მაგრამ სხვადასხვა პირობების გამო თანდათან გაქრნენ ისტორიის ასპარეზიდან. ამ ტერიტორიაზე პოლიტიკურად, ეკონომიკურად და კულტურულად უძველესი დროიდან დაწინაურდა ანატოლიის ცენტრალური ნაწილი, სადაც ჩამოყალიბდა სახელმწიფო, რომელიც უძლიერეს პოლიტიკურ ერთეულად იქცა არამარტო მცირე აზიაში, არამედ მთელს ახლო აღმოსავლეთში. ეს იყო ხეთების სამეფო ანუ ხათი, რომელიც ძვ.წ. II ათასწლეულში არსებობდა, ძვ.წ. XIII ს.-ში კი „ზღვის ხალხების“ შემოსევის შედეგად დაეცა და თანდათან დავიწყებას მიეცა. ხეთების შესახებ დიდი ხნის განმავლობაში არაფერი იყო ცნობილი. მათ შესახებ ცნობებს ვხვდებით ბიბლიაში, თუმცა ბიბლიის „ხეთებში“ იგულისხმებიან არა ძვ. წ. II ათასწლეულის მცირე აზიის ხეთები, არამედ მათი შთამომავლები, რომლებიც ძვ. წ. I ათასწლეულში ცხოვრობდნენ ხეთების სახელმწიფოს ნანგრევებზე ანატოლიის სამხრეთ-აღმოსავლეთსა და ჩრდილოეთ სირიაში. XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან ამ რეგიონში დაიწყო არქეოლოგიური გათხრები, რის შედეგადაც გამოვლინდა არაერთი უმნიშვნელოვანესი ნივთიერი თუ წერილობითი წყარო. მათი შესწავლის და გაშიფვრის შემდეგ კი თანდათან გაცოცხლდა ხეთების აქამდე უცნობი ისტორია, კულტურა, რელიგია, რწმენა-წარმოდგენები და ა.შ.

ხეთურ რწმენა-წარმოდგენებზე, რელიგიაზე, მითოლოგიაზე, რიტუალებზე გავლენა იქონია სხვადასხვა ხალხის (ხათური, ხურიტული, მესოპოტამიური) შეხედულებებმა და ბუნებრივია მათ შორის ბევრი საერთოც შეიძლება ვიპოვნოთ. ხეთურ რწმენა-წარმოდგენებს გარკვეული პარალელები მოეძებნება უძველეს ქართულ რწმენა-წარმოდგენებთანაც რომელსაც ქვემოთ არაერთხელ შევეხებით.

მეთოდები:

კვლევა ძირითადად ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებულ კვლევის მეთოდებს: აღწერა, შედარებითი - ისტორიული მეთოდი, მიზეზობრივ-შედარებითი ანალიზი, ემპირიული მასალის კრიტიკული გააზრება და განზოგადება.

შედეგები

ხეთურ და წინარე ქართულ რწმენა-წარმოდგენებს შორის არსებობს გარკვეული პარალელები, კერძოდ:

- კოსმოლოგიურ სისტემაში;

- ცის და მიწის გაერთიანების სიმბოლოებაში;
- რიცხვთა სიმბოლოებაში (მაგ.: 3, 4, 7, 9, 12; ხეთურ, ისევე როგორც ქართულ მითოლოგიაში გვხვდება ცხრა ზეცა, ცხრა მთა, ცხრა ზღვა.
- ფერთა სიმბოლოებაში;
- სიცოცხლის ხესთან დაკავშირებით;
- როგორც ხეთური ასევე წინარე ქართული რწმენა წარმოდგენებით, დაავადებებს იწვევდნენ ბოროტი ძალები, ავი სულები, რომლებიც ქვესკნელთან/მიწასთან არიან დაკავშირებულნი;
- ხეთებთან არსებობდა განმწმენდი რიტუალები, წინარექართული წარმოდგენების მიხედვითაც არსებობდა ავი სულების წინააღმდეგ ან მათგან დასაცავად სპეციალური შელოცვები და რიტუალები.

მსჯელობა

ხეთების წარმოდგენით სამყარო ერთ დროს ცის და მიწის ერთიანობას ქმნიდა, რომელიც შემდეგ გაიყო. ამ მხრივ საყურადღებოა ხეთური მითი „სიმღერა ულიქუმზე“, სადაც ნახსენებია ცისა და მიწის გაყოფა: „...როცა ცა და მიწა საჭრეთელით განაშორეს ერთმანეთს...“ (CTH 345.I.3.1. Rs. III 40', 41. (§22), ეამ უბრძანა ძველ ღმერთებს, დაემზადებინათ ის იარაღი, რომლითაც ოდესღაც ცა და მიწა განაშორეს ერთმანეთს, რათა ასევე განეცალკეებინათ ულიქუმი უფელურისგან (CTH 345.I.3.1. §24). „მუვათალის ლოცვის“ (CTH 381) ორიგინალურ ვერსიაში სამყარო ორად არის გაყოფილი: ცად (და) მიწად/ქვესკნელად: B III 47-49: „...მამრი ღვთაებები (და) [ქალღმერთები] [ცი]სა (და) ბნელი მიწისა, ცა (და) [მი]წა...“. იგივე ტექსტის გვიანდელ ვერსიაში მოცემულია სამყაროს განაწილება სამად – „ბნელი მიწა“ (ქვესკნელი), მიწა (მიწის ზედაპირი) და ცა: A III 9-10: „... მამრი ღვთაებები (და) ქალღმერთები [ცი]სა, ბნელი მიწა, ცა (და) მიწა...“ (Singer, 1996:62). საინტერესოა ამ მხრივ განწმენდის სარიტუალო ტექსტის (Bo 3617 I 8 – 11) ერთი ფრაგმენტიც, კერძოდ, მაგიურ მოქმედებათა შესრულების შემდეგ მსხვერპლის შემწირველი წარმოთქვამს შემდეგ სიტყვებს: „ღვთაებები გაიყვნენ; ზე[მო ღვთაებებმა] თავისთვის ცა აიღეს, ქვემო [ღვთაებებმა] კი მიწა (და) ქვემო ქვეყანა აიღეს თავისთვის“ (ტატიშვილი, 2002:141).

როგორც ტექსტებიდან ჩანს, გაყოფის შემდეგ ცალ-ცალკე სამყაროებად ჩამოყალიბდა ცა და მიწა,¹ ზოგჯერ მიწა ქვესკნელის აღმნიშვნელადაც იხმარებოდა. საერთოდ ხეთები სამყაროს სამ ვერტიკალურ ნაწილად ჰყოფდნენ: ცა, მიწისქვეშეთი და მათ შორის მდებარე სივრცე. სამყარო წარმოდგენილი იყო ჰორიზონტალურად დისკოს სახით, ზედა ნახევარი ეჭირა ცას, ქვედა ნახევარი მიწას, შუაში იყო ატმოსფერო. ჰორიზონტალურ სივრცეში არსებობდა „სამყაროს ოთხი კუთხე/სამყაროს ოთხი მხარე“ (KUB 28.92 Vs. I 2'; KUB 31.130 Vs. 6; KUB 36.89 Vs. 27; KUB 36.90 Rs. 40; ABoT 44 Vs. I 23, HED 3 1991, 21). შუამდინარული წარმოდგენით კი არსებობდა ცის შვიდი შრე, შვიდი ცა. ქართულ ფოლკლორში ვხდებით გამოთქმას: „მეცხრე ცა“, „მეცხრე ცაზეა“, რაც ცის ცხრა შრეზე შეიძლება მიუთითებდეს (ხაზგასმა ჩვენია). ხეთებთან ცა ასე დაშრევებული არ ჩანს, ის ერთიან მტკიცე, სავარაუდოდ რკინის მატერიას წარმოადგენდა. ტექსტებში ვხდებით გამოთქმებს: „ცის რკინა“, „ცის შავი

¹ ხეთურად ცა – *nepiš*, / *nepišant*-, ხოლო „მიწა, ადგილი, ქვესკნელი“ *tekan/takn*- / *daganzipa*-, „ცა და მიწა“ *nepiš daganzipaš* (AN-*iš* KI-*paš*); ხათურად *ḫiyahsul* „ცა“, *ḫištazil da wur*- „მიწა“; შუმერულად AN „ცა“, KI „მიწა“, AN-KI „ცა და მიწა“; აქადურად *sama'u - eršetu(m)*; ლუვიურად *tappaš-* / *tappašant(i)* „ცა“, ხოლო *tīyammī-* „მიწა“; ხურიტულად *ḫawurni* „ცა“, ხოლო *eše* „მიწა“, *eḫḫawurni* – „ცა და მიწა“.

რკინა“; რომელიც ღმერთებმა მოიტანეს სასახლის ასაშენებლად ციდან”, ძველ ხეთურ რიტუალშიც საუბარია „რკინის ცაზე“ (CTH 416; Otten, Soucek, 1969). მიწა კი იყოფოდა სამ შრედ: მიწის ზედა ნაწილი „ზედა მიწა“ (აქად. *eršetum elitum*), რომელიც არის მცენარეთა, ცხოველთა და ადამიანთა სამყოფელი; შემდეგ „შუა მიწა“ (აქად. *eršetum qablītum*, ენქის და ეას სამყოფელი), სადაც იყო მიწისქვეშა წყლები. უფრო სიღრმეში კი იყო „ქვედა მიწა“ – ქვესკნელი (აქად. *eršetum šaplītum*; Haas, 1994:127).

ხეთების მიერ წარმოდგენილ თითოეულ სამყაროს ჰყავდა თავისი ღვთაებები, რომლებიც ხეთურ ტექსტებში დადასტურებულია ღვთაებათა შემდეგი კატეგორიების სახით: „ცის“, „მიწის“ და „ქვემო/ძველი“ ღვთაებები (Masson, 1991:189; ტატიშვილი, 2002:142). შესაძლოა შუამდინარული წარმოდგენები ედოს საფუძვლად ხეთური პანთეონის დაყოფას „ცის“ და „მიწის/ქვესკნელის“ ღვთაებებად (Steiner, 1969:552; Laroche, 1947:18; von Schuler, 1965:161). გ. შტაინერის აზრით, ღვთაებათა ძირითად საცხოვრისად ხეთებს მიაჩნდათ ცა, ხოლო მიწისქვეშეთი მხოლოდ უწმინდური ძალების და საკუთრივ მიწისქვეშა ღვთაებების ადგილსამყოფელად ითვლებოდა (Steiner, 1969:571). ამ წარმოდგენებიდან გამომდინარე ხეთურ პანთეონში შესაბამისად არსებობდნენ: „ცის ღმერთები (და) მიწის ღმერთები“ (*nepišaš DINGIR^{MES} taknaš DINGIR^{MES}*) (KUB 17.8 I 1 და სხვ.; KBo 5.3 I 58 (*DINGIR^{MES} ŠAMÉ DINGIR^{MES} ERŠETIM*), ანუ „ზემო ღვთაებები (და) ქვემო ღვთაებები“ (*DINGIR^{MES} UGU DINGIR^{MES} ŠAPLĪTI*) (KUB 21.27 III 19). მათ ცალ-ცალკეც ვხვდებით ტექსტებში, მაგალითად: „ცის“ (*nepišaš DINGIR^{MES} = DINGIR^{MES} ŠAMÉ/AN^E*) (KBo 8.35 II 10, 12.39 I 11, KUB 6.45 III 59 და სხვ.), ანუ „ზემო“ ღვთაებები (*UGU-zeš = šarazzeš DINGIR^{MES}*) (KUB 17.14 I 17 და სხვ.) და „მიწის“ (*taknaš DINGIR^{MES} = DINGIR^{MES} KI/ERŠETIM*) (KBo 5.3 + I 58, 10.37 III 18, KUB 4.5 Vs. 33 და სხვ.), ანუ „ქვემო“ (KUB 21.27 III 19, 24.12 II 29 და სხვ.) ღვთაებები (*kattereš DINGIR^{MES} = DINGIR^{MES} ŠAPLĪTI*) (Tenner, 1929:187; ტატიშვილი, 2002:142-143).

ხეთების წარმოდგენით სამყაროს ერთიანობას მზის ღვთაება გამოხატავს, რომელიც აღინიშნება შუმეროგრამით ^DUTU. განასხვავებენ შემდეგი მზის ღვთაებებს: ქ. არინასას (^PUTU ^{URU}Arinna), ცისას (*nepišaš^DUTU*), მიწისას (*taknaš^DUTU*). საყურადღებოა, რომ ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში „მზე ცისა“ და „მზე მიწისა“ ქმნიან ერთიან სახეს – კოსმიურ მზეს, რომლის სამყოფელიც მოიცავს სამყაროს. იგი არის „ღმერთების მზე“ (*DINGIR^{MES}-nan^DUTU*), რომელიც განასახიერებს კავშირის ცასა და მიწისქვეშეთს შორის, ანუ იგი არის უზენაესი გამგებელი ცაში და ქვესკნელში არსებული ყველა ღვთაებისა (ტატიშვილი, 2002:145-146).

საინტერესოა, რომ ქართულ სინამდვილეში ქრისტიანობამდელი კოსმოგონიური წარმოდგენებით სამყარო (ანუ ხილული, მყარი მატერია) წარმოდგენილი იყო გეომეტრიულად, კოსმოსში განფენილი სფეროს სახით, რომელიც შემოსაზღვრული იყო ზღვით ან მთებით, ქვეყნის დასასრულს იდგა სიცოცხლის ხე (ბოძი, კოშკი, რქები, ციდან დაშვებული ჯაჭვი და სხვ.), რომელიც აერთებდა ვერტიკალურ და ჰორიზონტალურ სამყაროებს. სფერო შედგებოდა სამი ჰორიზონტალური და ორი ვერტიკალური ფენისაგან, რომლებიც შემდეგნაირად იყო განლაგებული: სამყაროს ცენტრს წარმოადგენდა შუასკნელი (მიწის ზედაპირი, ადამიანთა, ცხოველთა, მცენარეთა სამყარო, შეესატყვისება წითელი ფერი), მის ზევით განფენილი იყო ზესკნელი (ზეციური, ღმერთისა და ღვთისშვილების სამყარო, გამოხატული თეთრი ფერით), ქვევით – ქვესკნელი (მიწისქვეშეთი, გარდაცვლილების, ხთონური სამყარო, შავი ფერის), წინ – წინასკნელი (ნათელი, ბარაქიანი სამყაროა, შეესატყვისება „აქ“ გაგებას, ამასთან იგი ადამიანთა წინ განფენილი მომავლის სამყაროა) და უკან – უკანასკნელი (წარსულის სამყაროა, ბნელი, საიდუმლო, მოულოდნელობებითა და

² KBo 4.1 Vs. 39. „ცა რკინისაგან“ ასე იწოდება ტექსტები KUB 33.34 Vs.? 9' და IBoT 1.26 8. რკინის ცა და მიწა, ასე იწოდება რიტუალი KUB 17.20 Vs. II 24.

ფათერაკებით სავსე, შეესატყვისება „იქ“.³ ამის გამო ბევრი წეს-ჩვეულების შესრულებისას იკრძალება უკან მიხედვა). ვერტიკალური სამყაროები ერთმანეთისგან გამოყოფილია ჰაერით და მიწით, ჰორიზონტალური კი შვიდი (ცხრა) მთით ან ზღვით. ეს სისტემა შემოსაზღვრული იყო გარესქნელით. ერთი სკნელიდან მეორეში გადასვლა ღვთაებებს ან გმირებს ან ნახევარღმერთებს შეეძლოთ, ადამიანი ამას მხოლოდ ღვთის ნებით დროებით ან სამუდამოდ სახეცვალეების (გარდაცვალეების) შედეგად ახერხებდა (ხუციშვილი, 2010:392-403). ქართული ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალის საფუძველზე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სკნელები გამოხატული იყო კონკრეტული ფერთა სიმბოლიკით: თეთრი, შავი და წითელი. ზუსტად ანალოგიური ფერთა სიმბოლიკით (შავი, წითელი, თეთრი) არის გამოხატული შუამდინარულ მითოლოგიაშიც სამივე სკნელი. სკნელების ფერთა ამგვარ სიმბოლოურ გამოხატულებას ხეთებთან არ ვხვდებით, თუმცა შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქვესკნელი მათთანაც შავი ფერით იყო გამოხატული (შავი/ზნელი მიწა = ქვესკნელი).

მართალია ცა და მიწა გაიყო, მაგრამ უძველესი წარმოდგენებით არსებობდა ისეთი ადგილები, სადაც ხდებოდა ცისა და მიწის კოსმიური კავშირი. ასეთებად მიიჩნეოდა მაღალი ადგილები, მთები, რელიგიური ცენტრები. ცისა და მიწის გაერთიანების სიმბოლოურ გამოხატულებას წარმოადგენდა კიბე, ხე, ბოძი და მისთ. ხეთებთან ცისა და მიწის შემაერთებელი, კოსმიური მაკავშირებელი უნდა ყოფილიყო კიბე. ცხრა საფეხურიანი კიბე ნახსენებია ხეთურ შელოცვის რიტუალში (CTH 457: KUB 17.8. Rs. IV 19). ნერგალისა და ერეშტიგალის მითოსში საუბარია კიბეზე, რომელიც ცას და მიწას ერთმანეთთან აკავშირებს. შუამდინარული მითოლოგიაში ვხვდებით ტერმინს დურანქი (DUR.AN.KI) – „ჭიპლარი ცისა და მიწისა“. ეს იყო ადგილი, სადაც უნდა მომხდარიყო ცისა და მიწის დაშორიშორება, რომელიც ღვთაება ენლილს მიეწერება, დურანქიში – კოსმიურ შუაგულში გადის სამყაროს „დიდი ღერძი“ – დიმ გალ (GISDÌM „ბოძი, სვეტი“; აქად. GISMAKUDI; ხეთ. GISsarhul(i)-). აქადურში გვხვდება ცის და მიწის შემაერთებელი მცენარე (Úšá-mi qaq-qa-ri). ქართულ მითოლოგიაში კი გვხვდება „შიბი“, ესაა ცისა და მიწის (ცა და ქვეყნის) შემაერთებელი, დამაკავშირებელი ოქროს ჯაჭვი. ასევე, საინტერესოა, რომ ბაბილონური მითოლოგიის მსგავსად ხეთურშიც გვხვდება სიცოცხლის ხე, რომლის ფესვებიც ქვესკნელის იმიტაციაა, ფოთლები კი ცის (KBo 17.22(= StBoT 25 1980, Nr. 24)). ანლოგიურადაა ქართულ წარმოდგენებშიც, არსებობდა წმინდა ხე, სიცოცხლის ხე⁴ (მაგ. მუხა), რომლის ფესვებიც ქვესკნელს, ტანი შუასკნელს, კენწერო ზესკნელს განასახიერებდა თავისი ბინადარი არსებებით. შუმერულშიც ასეა, სიცოცხლის ხე – Huluppu(m)- ია, რომლის ძირშიც გველი ისადგურებს, ხოლო კენწეროში ჩიტი. ქართულ წარმოდგენებში წმინდა ხის, სიცოცხლის ხის იმიტაციაა ქართული დარბაზის დედაბოძიც, რომელიც სახლში ცენტრალურ ადგილზე იყო განთავსებული და განასახიერებდა კოსმიურ კავშირს.

სამყაროს ანტროპომორფული გამოსახულება გვხვდება ხეთურ რიტუალებში: ერთგან ნახსენებია, ქალღმერთის თმა, მიწისქვეშა ღვთაების თმა: „თმა ტახტიდან ქვევით ქუმარბისკენ მიემართება, თმა მიწის ძვის ქალღმერთისკენ, ზღვისკენ მიედინება“ (CTH 446: C II. 2'-4'). მეორეში დედამიწა ადამიანის სხეულის ნაწილებით გამოხატული: მთა = ცხვირი, ხეობები = ყურები, ტალღები/მდინარის ტალღები = თმა, გველი = საყლაპავი (CTH 390; Haas, 1994:148).

³ ქართულმა ფოლკლორმა შემოინახა ეს წარმოდგენები, მაგ ეს კარგად ჩანს ქართული ხალხური ზღაპრების დასასრულ სიტყვებში: „ჭირი იქა, ლხინი აქა, ქატო იქა, ფქვილი აქა“, ანუ ყოველგვარი ცუდი იქ იმ სამყაროში, ხოლო ყოველგვარი სიკეთე აქ, ამ სამყაროში; ან კიდევ „სა-აქაო“ და „სა-იქიო“ (ხაზგასმა ჩვენია).

⁴ მის სიმბოლოს წარმოადგენს ქართული ჩიჩილაკი.

ძველ აღმოსავლეთში ძალიან ხშირად ვხვდებით რიცხვთა სიმბოლიკას, ბუნებრივია არც ხეთური სამყაროა გამონაკლისი და ამ მხრივ საინტერესოა რა თქმა უნდა ქართული რწმენა-წარმოდგენებიც. საინტერესოა რიცხვების განაწილების ერთგვარი კანონზომიერება ქართულ შელოცვებში: ადამიანის ჯანმრთელობისადმი განკუთვნილ შელოცვებში ჭარბობს საკრალური რიცხვი სამი, სამეურნეო სახის შელოცვებში – ცხრა, ხოლო ბატონების შელოცვებში – შვიდი (ხაჭაპურიძე, 2004:345). უძველესი დროიდან სხვადასხვა ხალხთა რწმენა-წარმოდგენებში რიცხვებს მაგიური დატვირთვა ჰქონდა, ზოგიერთ რიცხვს კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა და ძალა. მაგ.: 3, 4, 7, 9, 12. რიცხვებში, პირველ რიგში, სამყაროს გაგებისა და აღწერისათვის აუცილებელი კოდი იყო ჩადებული და ამდენად მათ საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდათ მინიჭებული. მნიშვნელოვან სიდიდეებად იყო მიჩნეული სამი⁵ და ოთხი.⁶ სამის გააზრებაზე იყო დაფუძნებული სამყაროს ვერტიკალური აგებულების დინამური მოდელის შექმნა, რომელშიც ზესკნელის, შუასკნელისა და ქვესკნელის არსებობა იყო ნავარაუდები. ოთხზეა დაფუძნებული სამყაროს ჰორიზონტალური, სტატიკური მოდელი, რომელშიც იგი წარმოგვიდგება, როგორც მოწესრიგებული, იდეალური სტრუქტურის მქონე განუყოფელი მთლიანობა. სამი და ოთხი ჯამში ახალ საკრალურ სიდიდეს, შვიდს ქმნის. მას მაგიურ რიცხვს უწოდებენ. იგი ყოველთვის გამოხატავს ერთიანი სამყაროს იდეას და სამყაროული ხის კონსტანტას წარმოადგენს. ამ რიცხვს დაუკავშირდა შემდეგდროინდელი რელიგიური პანთეონისა და დღესასწაულების გააზრება და დაწესება (ხიდაშელი, 2001). წინარეჟისტიანული რწმენა-წარმოდგენებით არსებობდა ასტრალურ ღვთაებათა შვიდეული (შვიდი მნათობი): მზე, მთვარე და ხუთი ვარსკვლავი (ხუთი პლანეტა: იუპიტერი, ვენერა, მარსი, მერკური, სატურნი). ძველ ქართულ ასტრალურ პანთეონში უზენაეს ღვთაებათა შვიდეულის სახელები ეწოდებოდა კვირის დღეებსაც. ასევე ბაბილონელების ღვთაებათა პანთეონში შედიოდა უზენაეს ღვთაებათა შვიდეული: შამაში (მზე), სინი (მთვარე), მარდუქი (იუპიტერი), იშთარი (ვენერა), ნერგალი (მარსი), ნაბუ (მერკური) და ნინურტა (სატურნი) (გელიაშვილი, 2014:49). ძველი ეგვიპტელები, შუმერები, ბაბილონელები, ქალდეველნი ციფრს 7–ს უკავშირებდნენ ბუნების, კოსმოსის, ყოველდღიური ცხოვრების და სხვა მნიშვნელოვან მოვლენებს. ისინი მას საკრალურ ციფრად თვლიდნენ (ჩხეიძე, 2001:435.). შვიდს ხეთებთანაც საკრალური მნიშვნელობა აქვს, მაგ.: „ახლის განწმენდის და ქვესკნელის ღვთაებების მოხმობის რიტუალშიც“: შვიდჯერ წყაროდან წყლის ამოხაპვა, წყაროდან შვიდი კენჭის ამოღება (ეს ქმედება მეორდება) (CTH 446: C II. 57, 60, 61). თელიფინუს მითში რიტუალური ქმედება: „*კარისკაცმა შვიდი კარი გააღო, შვიდი კარის საკეტი გააღო*“ (CTH 325: KUB XII 10, KUB XXXIII 2; ძვ. აღმ. ქრესტ., 1990:231) და სხვ. შუამდინარულ მითოლოგიაში ხშირად გვხვდება რიცხვი შვიდი, როგორც მაგიური და ღვთაებასთან დაკავშირებული საკრალურის სიმბოლო. გილგამეშის ეპოსში იშთარის სუფრაზე ენქიდუ შვიდ სასმელს მიირთმევს, ამით იღებს იმპულსს, რომელიც გარდაქმნის მას. შუმერულ-აქადურ ტექსტებში გვხვდება შვიდი აფქალი: „*შვიდი აფქალი, მდინარეში რომ*

⁵ სამი სისავსის, სრულყოფილების, სინთეზის სიმბოლოა. სამთანაა დაკავშირებული: დაბადება-სიცოცხლე-სიკვდილი; ადამიანი (სხეული-სული-გული); დროის სამი განზომილება (წარსული-აწმყო-მომავალი); სივრცის სამი განზომილება (სიგრძე-სიგანე-სიმაღლე); ნივთიერების სამი მდგომარეობა (მყარი-თხევადი-აირადი) და ა.შ. სამის სიმბოლოურ გამოხატულებას სხვადასხვა რელიგიებში ხშირად ვხვდებით, ასევე სხვადასხვა ხალხთა მითებსა და ფოლკლორში.

⁶ ოთხი მთლიანობის, სტაბილურობის, უძრაობის, ჯვრის სიმბოლოა. ოთხთანაა დაკავშირებული: სამყაროს ოთხი ელემენტი, სამყაროს ოთხი მხარე, ოთხი სტიქია, წელიწადის ოთხი დრო, ოთხი მიმართულების ქარი და ა.შ.

იმზნენ, ცისა და მიწის გეგმათა წარმართველნი უზენაესი სიბრძნით არიან გასრულებულნი...“ (ხაჭაპურიძე, 2004:346; კიკნაძე, 1976:182-184).

ასევე უდიდესი დატვირთვა ჰქონდა ცხრას, ვინაიდან ცხრა სამჯერადი გასამების გზით თავის თავში მოიცავს დასრულებულ ციკლს, ანუ ცხრა სამყაროს მუდმივია, რადგან ნებისმიერ რიცხვში შემავალი ციფრების ჯამი ბოლოს ცხრას გვაძლევს. საინტერესოა, რომ ხეთურ, ისევე როგორც ქართულ მითოლოგიაში გვხვდება ცხრა ზეცა, ცხრა მთა, ცხრა ზღვა (KUB 36.89) (ხაზგასმა ჩვენია). ხეთურ ეპოსში „ღმერთთა თაობების შესახებ“ გადმოცემულია ცაში მეფობის დროს როგორ და რა თანმიმდევრობით ცვლიან ღმერთები ერთმანეთს, ეს ცვლილება ხდებოდა ყოველ ცხრა წელიწადში (KUB XXXIII 120+119; ძვ. აღმ. ქრესტ., 1990:233-234). ქართულ მითოლოგიაში, რწმენა-წარმოდგენებში, შელოცვებში ცხრას მაგიური დატვირთვა აქვს. ცხრა მზის, როგორც მუდმივი წრებრუნვის, განახლების, მარადიულობის, სიმბოლური რიცხვია, ხოლო სიმბოლო კი თვალი (ყოვლისმხედველი), აქედან გამონათქვამი „ცხრათვალა მზე“, ანუ ყოვლისმხედველი (ხაზგასმა ჩვენია).

საკრალურია თორმეტიც (სამის და ოთხის ნამრავლი), ასახავს კოსმიურ წესრიგს,⁷ დასრულებული ციკლის სიმბოლოა. თორმეტს ხეთებისთვისაც, როგორც ჩანს, მაგიური დატვირთვა ჰქონდა, მაგალითად თელიფინუს მითში ქამრუსეფა ღმერთებს მიმართავს: „გამოარჩიეთ ამ ფარიდან თორმეტი ყოჩი და მე თელიფინუს შევულოცავ“ (ძვ.აღმ.ქრესტ., 1990:230.). ძველ ინდოევროპულ (ხეთურ-ანატოლიურ) მსხვერპლშეწირვის რიტუალში ღვიძლს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. გამყრელიძე და ივანოვი თავიანთ მონოგრაფიაში „ინდოევროპული ენა და ინდოევროპელები“ განმარტავენ, რომ 12 რიცხვის საკრალური მნიშვნელობა უკავშირდება სხეულის 12 ძირითად ნაწილს (მათ შორის ღვიძლს), რომელთაც მოჰკვეთენ სამსხვერპლო ცხოველს ადამიანის განკურნების რიტუალის ჩატარებისას (Гамкрелидзе, Иванов, 1984; სუხიშვილი, 2010:254).

ხეთები ქვესკნელს აღნიშნავდნენ სიტყვებით: *dankui tekan* (შუმ. GE₆ KI-an), *dankuis daganzipas* (შუმ. GE₆-iš KI-as) – „ქვედა/ბნელი/მავი მიწა, ანუ ქვესკნელი“ (შუმ. KI; აქად. *ERSETU(M)*; ბაბ. *ŠAPLĪTU(M)*, *KUR ŠAPLĪTI*) შესაძლოა ქვესკნელს აღნიშნავდეს ხეთური სიტყვა *aralī*-ც. საინტერესოა ის, რომ „ბნელი მიწა“ ქვესკნელის გარდა აღნიშნავს ადამიანებით დასახლებულ ადგილსაც, ასევე შეიძლება ითქვას ტერმინზე *tekan* – „მიწა“, რომელიც შესაძლოა გამოხატავდეს ორივეს შუასკნელსაც და ქვესკნელსაც. ხათური განსაზღვრება ქვეყნის/მიწის და ქვესკნელის არის – *wur*, საიდანაც მომდინარეობს ქვესკნელის ქალღმერთის სახელი: ^D *Wurunšemu* – „ქვეყნის/მიწის დედა“ (არინას მზის ქალღმერთი), ან ^D *Wurunkatte* „მეუფე ქვეყნისა“.

მესოპოტამიური წარმოდგენის მიხედვით მიწა არის ქვესკნელის ზღვებზე მოცურავე ნაწილი (მთა) ე.ი. ქვესკნელი ადამიანებით დასახლებული მიწის ქვეშ მოიაზრება. მათთან სააქაო და საიქიო მკვეთრად არის გამიჯნული ერთმანეთისაგან. ამ ქვეყნიურ და იმქვეყნიურ სამყაროებს შორის საზღვარს წარმოადგენდა მიწისქვეშა მდინარე „ილურუგუ“ (შუმ. *Ilurugu* – მდინარე, რომელიც ხალხისკენ მიედინება), ან „ხუბური“ (აქად. *Hubur*), რომელიც მიცვალებულის სულს უნდა გადაეღაზა რომ მომხვდარიყო საიქიოში. ხეთებთან თითქოს ასეთი საზღვარი მიწასა და ქვესკნელს შორის არ არსებობს და არც ასე მკვეთრად არ არიან ისინი ერთმანეთისაგან გამიჯნულნი, ალბათ ამაზე მეტყველებს ისიც, რომ ქვესკნელის აღსანიშნავად ცალკე სიტყვას არ ხმარობენ, ერთი სიტყვით გამოხატავენ მიწასაც და ქვესკნელსაც, განსხვავებით შუამდინარელებისაგან, რომლებიც განასხვავებენ ქვესკნელს, ანუ მოუსავლეთს (*kurnugia/irkalla*) და მიწას (*ki*). თუმცა ამავე დროს ალბათ საყურადღებოა

⁷ თორმეტთანაა დაკავშირებული მაგ.: ზოდიაქოს ნიშნების, წელიწადის თვეების, დღის და ღამის საათების და სხვ. რაოდენობა. ეგვიპტელებთან არსებობდა ქვესკნელის 12 კარიბჭე.

ტერმინი „ქვესკნელის ურდული“ (negri eše = ni = we) (KBo 32.13 Vs. I 10-11. ხეთ. ტექსტ. (Vs. II 14)), რომელიც ხეთურ-ხურიტულ ბილინგვაში გვხვდება და შესაძლოა სწორედ ეს იყო ის კარი, რომელიც ორი სამყაროს შორის საზღვარს წარმოადგენდა. ვინაიდან ხურიტული სიტყვა negri, ხეთური სიტყვის ḫattalu (ურდული) იდენტურია და ამავე დროს გამოხატავს „ნაპირს“, „საზღვარს“.

მიწისქვეშა სამყარო ხეთების მიერ არ აღიქმება საშინელ მხარედ. ეს თუნდაც იქედანაც ჩანს, რომ ხათური წარმოშობის ხეთური მიწის ზედა ღვთაებები თავისუფლად მოგზაურობენ ქვესკნელში, ზოგჯერ ნებაყოფლობითაც კი ჩადიან. საერთოდ ხეთები ქვესკნელს კონკრეტულ გეოგრაფიულ ჩარჩოებში არ ათავსებენ. ღვთაებები გაბრაზების თუ შიშის შემთხვევაში თავშესაფარს ქვესკნელში პოულობენ, მაგრამ ქვესკნელში ჩასვლით ღვთაება არ კვდება, იგი დროებით იმალება, უჩინარდება, და მისი გულის მოგების შემდეგ, რაც რიტუალებითა და შელოცვებით ხდება, იგი კვლავ ბრუნდება უკან. მაგალითად, გამქრალი ღვთაების შესახებ მითის ყველაზე გავრცელებული, პოპულარული ვერსიის გმირი ამინდისა (ამინდის ღვთაება ხეთურ ტექსტებში აღინიშნება იდეოგრამებით: ^DU, ^DIM / ^DIŠKUR) და მისი წრის ღვთაებაა. შუამდინარული იდეოგრამით აღნიშნული ამინდის ანატოლიური ღვთაება, რომელიც განაგებს წვიმასაც და ხთონურ წყლებსაც, თავისუფლად გადადიოდა ციდან მიწისქვეშეთში და პირიქით. ხეთების მსგავსად იყო ქართულ რწმენა-წარმოდგენებშიც, სკნელებს შორის გადაადგილება პრობლემას არ წარმოადგენდა. განსხვავებით შუამდინარული წარმოდგენებისაგან, სადაც მიწისქვეშა სამყარო – ერემქიგალის საბრძანებელი მკაცრადაა გამიჯნული მიწის ზედა სამყაროსაგან. მაგალითად, თუ ცის ღვთაება გადალახავს მისი სამეფოს საზღვრებს, ჩავა ქვესკნელში და ქვესკნელის ღვთაებისთვის განკუთვნილ საკვებს მიიღებს, ის კარგავს თავის ფუნქციას. ამ მხრივ საინტერესოა იმთარის ქვესკნელში ჩასვლის ამბავი ან მითი ნერგალსა და ერემქიგალზე, სადაც მოთხრობილია იმის შესახებ თუ როგორ გახდა ცის ღვთაება – ნერგალი, შემდეგ ქვესკნელის მეუფე. შუამდინარულ მითებში ღვთაებები ყველანაირად გაურბოდნენ ქვესკნელს (ტატიშვილი, 2002:145).

ხეთებთან ღვთაების ქვესკნელში ჩასვლა არ ნიშნავდა მის დაღუპვას ან მის თვისობრივ ცვლილებას, თუმცა ღვთაების გადასვლამ სამყაროს ერთი ნაწილიდან მეორეში შეიძლება საფრთხე შეუქმნას კოსმიურ წესრიგს (CTH 323-36; CTH 671, 727). ხათურ ღვთაებათა ქვესკნელში დამალვა ძირითადად გამოწვეულია მათი გაბრაზებით და შედეგიც მძიმეა. მაგ.: „*ნერიქის ამინდის ღვთაება განრისხდა და ჩავიდა ორმოში. // მან ... ადამიანთა მოდგმისგან, // ცოდვილისგან, სისხლიანისგან თავი [დაიხსნა ...] // მან ლაბარნას – მეფეს, თავანანას – დედოფალს გამრავლება, სიცოცხლე და დღეგრძელობა (წართვა?) // ...*“ (KUB 36.89 12 -17). ასევე საინტერესოა „მითი თელიფინუს შესახებ“ (CTH 325; KUB XII 10, KUB XXXIII 2), საიდანაც კარგად ვხედავთ, თუ რა მძიმე შედეგები მოჰყვა ნაყოფიერების ღვთაების განრისხებას და წასვლას:

„თელიფინუ განრისხდა გონდაკარგული (მარჯვენა) წულას მარცხენა ფეხზე იცვამდა და მარცხენას მარჯვენაზე... იგი წავიდა... სარკმელები გაიმჭვარტლა, კვამლმა მოიცვა სახლი. კერაში ნაღვერდალი ჩაქრა, ღმერთებს ტაძრებში სული შეეხუთათ, ბავში ცხვრები გაიგუდნენ, გომურში საქონელი გამოიხრჩო, ცხვარმა უარყო თავისი ბატკანი, ძროხამ ხბოზე თქვა უარი. თელიფინუ წავიდა. მარცვლეული, ზრდა, სიმძლავრე ყანისა, მდელოსი თუ ტევრისა თან გაიყოლა. წავიდა თელიფინუ და ტევრს შეეფარა. დაღლილობა მოერია თელიფინუს და მოხდა ასე: ქერი და ხორბალი აღარ ხარობდა, საქონელი, ცხვარი თუ ადამიანები ვეღარ მრავლდებოდნენ. მდგომილნიც კი ვეღარ შობდნენ. მთები დახმა. ხეებს კვირტები აღარ გამოჰქონდა. საძოვრები გადაიხრუკა, წყაროები დაშრა და დედამიწაზე შიმშილი დამკვიდრდა. ადამიანები და ღმერთები შიმშილით იღუპებოდნენ. მზის ღვთაებამ დიდმა უთუძ,

ნადიმი გამართა და ერთი ათასი ღმერთი ისტუმრა. ჭამეს და ვერ დაძლენ, სვეს და წყურვილი ვერ მოიკლეს...“ (CTH 325: KUB XII 10, KUB XXXIII 2; ძვ.აღ. ქრესტ., 1990: 228-229).

კოსმიური წესრიგის აღსადგენად აუცილებელია ღვთაებათა გულის მოღობვა, რათა მოხდეს მათი ქვესკნელიდან დაბრუნება. ამისათვის კი საკმარისია შელოცვის წარმოთქმა და მაგიური რიტუალის ჩატარება (ტატიშვილი, 2002:144). მაგ.: „შულინქათეს ვაჟიშვილო, (სამყაროს) ოთხი კუთხი-დან, // ღრმა მორევიდან ზემოთ (ამოდი), [ნერი]ქში // დაბრუნდი და [ლაბარნას] – მეფეს, თავანანას – დედოფალს, [კეთილი თვალით] შეხედე! ... // დაე, შე-მოვიდეს ნერიქის ამინდის ღვთაება, ქალღმერთმა ვურუნშემუმ კი (მისი) ცუდი გუნება // შეიპყროს და (მისი) რისხვა იქ დატოვოს“! (KUB 36. 89 27-32).

საინტერესოა, რომ ქართული რწმენა-წარმოდგენებით (კერძოდ დასავლურ-ქართული) მითორიტუალურ კომპლექსში ღვთაება გალენიში ორთა ნადირთა და მიცვალებულთა სამყაროს განაგებს. მას შეეძლო ადამიანებისთვის და საქონლისთვის მავნე სულების მისევა და/ან მათგან დაცვა. გალენიში ორთა, თავისი ბუნებითა და არსით უპირისპირდება სოციუმს, მოწესრიგებულ, ადამიანთა სამყაროს და ზეციურ სამყაროს (აბაკელია, 2007:26). მთაში დამოწმებული მასალის მიხედვით ავადმყოფობებს სხვადასხვა ავი სული იწვევდა. ავი სულები სხვადასხვა გარემოებების გამო იწვევდნენ დაავადებებს – პიროვნებასთან შემხვევით შეხვედრის დროს, მათ წინაშე ჩადენილი დანაშაულის მიზეზით და ღვთაების მოხმობით (მინდაძე, 1981:73). ავი სული შეიძლებოდა ადამიანში გადასულიყო ძირითადად მიწიდან და ზოგჯერ წყლიდანაც. იმერეთში დღემდე შემორჩენილი შემდეგი რწმენა-წარმოდგენა: თუკი ადამიანი შებინდებისას/ღამე საღამე გარეთ მიწაზე დამჯდარი შეხვდებოდა, შიში ჰქონდა რომ მიწიდან აყვებოდა ბოროტი, რომელიც დავადებას ან რამე სხვა უსიამოვნებას შეჰყრიდა, ამიტომ ადგომისთანავე ერთგვარ რიტუალს მიმართავს: სამჯერ გადაანერწყვებს მიწაზე და ამბობს: „არაფერი ამყვეს, არაფერი ამყვეს, არაფერი ამყვეს“! ამის შემდეგ დარწმუნებულია, რომ არაფერი „აყვება“ (ჩვენი ჩანაწერი სოფ. ჩხარში). „უჟმური“ ხშირად ბავშვებს ემართებოდათ. იგი ჭირვეულობას, უგუნებობას, და ზოგ შემთხვევაში საყმაწვილო სენსაც გულისხმობდა. მთიელთა განმარტებით უჟმრი ავსული იყო, იგი ნესტიან ადგილებში ბინადრობდა და თუ იქ საღამოობით ბავშვი გაივლიდა აუცილებლად აყვებოდა. ქვემო სვანეთში ოჯახებში უჟმურის თიხის ქანდაკება ინახებოდა, რომელსაც სხვადასხვაგვარ შესაწირს სწირავდნენ (მინდაძე, 2001:75-76). ავადმყოფობებს, რომელთაც უწოდებდნენ „მონათხომს“, „ამოყოლილს“ ან „უჟმურს“, კურნავდნენ შემდეგნაირად: „იმ ადგილიდან, სადაც დაავადებული იჯდა ან იწვა ცუდად გახდომის წინ, იღებდნენ ცოტა მიწას, ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ ეს ადგილი არ იცოდნენ, მიწას ამოთხრიდნენ იმ გზიდან, რომელზედაც ოდესღაც მეფეს გაუვლია. თუ ესეც შეუძლებელი იყო, მაშინ მიწას სამრეკლოს ძირში ცხრა სხვადასხვა ადგილას მოთხრიდნენ. ამ მიწას ჩაყრიდნენ სრულიად ახალ ქოთანში, შემდეგ ამოიღებდნენ წყალს ცხრა სხვადასხვა ჭიდან (ამ დროს წყლის ამომღებს საუბრის ნება არ ჰქონდა) და ქოთანში ჩაასხამდნენ, იქვე ჩაყრიდნენ ხორბლის, ღომის, ლობიოს მარცვლებს და ქოთანს შედგამდნენ ცეცხლზე, რომელიც უნდა დაენთოთ ცხრა სხვადასხვა ღობის შეშისაგან. ნახარშს ღვრიდნენ ხის გობში, რომლის შუაგულში აცობდნენ ნემსს. ამ უკანასკნელზე დაკიდებდნენ თითისტარს და ყველაფერს ამას ქოთანს დაახურავდნენ თავზე. ამის შემდეგ სამი სხვადასხვა გვარის ქალი, რომელთაც სამ-სამი ძირი ჭინჭარი ეჭირათ ხელში, იწყებდნენ ქოთანის ირგვლივ სიარულს და წარმოთქვამდნენ შემდეგ შელოცვას: „უჟმურო, გამოდი ამ ავადმყოფიდან (სახელი) და გადადი სხვასთან, საითაც მოხველ, იქ წადი...“⁸ თუ ამ დროს

⁸ ხეთურ ტექსტშიც მსგავსი მიმართვა გვხვდება: „და თქვენ, უძველესო ღმერთებო საიდანაც მოხვედით, ისევ იქ დაბრუნდით (წადით)!“ – მიმართავს რიტუალის შემსრულებელი ქვესკნელის ღვთაებებს. (CTH 446: B IV 1 56)

წყალი, რომელიც გობზე იყო დასხმული, მთლიანად შევიდოდა ქოთნის ქვეშ, მაშინ ეს იმის მაუწყებელი იყო, რომ ავადმყოფი გამოჯამრთელდებოდა“ (გაგულიშვილი, 1986:186; ჩხეიძე, 2001:435.). საქართველოს მთიანეთში ჟამნის/ შავი ჭირის გამომწვევად ღვთაებისგან მოვლენილი პატარა ადამიანის მსგავსი არსებები მიაჩნდათ, რომლებსაც ჰქონდათ სამი ფერის ისრები: თეთრი (თეთრ ისარ დაკრული რჩებოდა, არ ილუპებოდა), წითელი (წითელ ისარ დაკრული შედარებით ავადდებოდა, მაგრამ დიდხანს ცოცხლობდა) და შავი (შავ ისარ დაკრული მაშინვე კვდებოდა). სადაც ისარი ხვდებოდა, იქ ჩნდებოდა წყლული და ავადმყოფობაც იწყებოდა (ოჩიაური, 1977:103-104). საინტერესოა აქაც სამი ფერის სიმბოლიკაა, რომელიც სკნელების შემთხვევაშიც გვხვდება. ამ სამი ფერის განსაკუთრებული დატვირთვა მათი მაგიური მნიშვნელობითაცაა განპირობებული. როგორც ცნობილია ისინი „მაგიური ძალის შესაფერისი ხარისხით ხასიათდებოდა. თეთრი – სუსტი მაგიური ძალის მფლობელად გვევლინება, წითელი – გაცილებით ძლიერი, ხოლო შავი – მაგიურობის უმაღლესი ხარისხით იყო აღჭურვილი“ (მინდაძე, 1981). ხეთებთანაც რიტუალებში გამოიყენებოდა ეს სამი ფერი, კერძოდ თეთრი, წითელი, შავი ფერის მატყლის ძაფები (CTH 416 §43). ასევე საინტერესოა ისიც, რომ საქართველოში სახადები („ბატონები“), რომლებიც ხალხური განმარტებით, 7 სნეულებას აერთიანებს, სულიერ არსებებად ჰყავდათ წარმოდგენილი, რომელნიც თავისი ადგილსამყოფელიდან დრო და დრო ევლინებოდნენ ხალხს. ბატონების 7 სნეულებაში შედიოდა: ყვავილი, წითელა, ქუნთრუშა, ჩუტყვავილა, ყივანახველა, ყბაყურა, წითურა. არსებობს ისეთი შეხედულებაც, რომ „ბატონები“ ავადმყოფობად არ მიაჩნდათ. ბატონების უშუალო გამომწვევი ღმერთისგან გამოგზავნილი ანგელოზებია. სწორედ ამიტომ, სახადებს „ანგელოზებს“, „ბატონ ანგელოზებს“, „ბატონებს“ უწოდებენ (მინდაძე, 2001:156-157). აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ბატონები უნდა გადაებრძანებინათ მეცხრე დღეს. „ბატონები: სამი დღე ტანშია, სამი დღე გამოჩნდება, სამი დღე პირის ბრუნებას უნდა“ (ხაჭაპურიძე, 2004:345). აქაც საკრალური ცხრა გვხვდება. ვ. კოტეტიშვილის აზრით, „იავნანაში“ ხსენებული შვიდი ბატონი და-ძმანი“ ემთხვევიან ძველ ბაბილონურ „შვიდ ავ სულს“, რომელთაც ავადმყოფობა შეაქვთ ყოველ ოჯახში (ჩხეიძე, 2001:435). მაინც საიდან მოდიოდნენ თვითონ ბატონები? ქართულ ხალხურ მეხსიერებას შემორჩა ინფორმაცია მათი ადგილსამყოფელის შესახებ, კერძოდ ზოგიერთი რწმენა-წარმოდგენით ისინი მიწასთან/ მიწისქვეშეთთან არიან დაკავშირებულნი.⁹ ბატონების გადალოცვის რიტუალში ფიგურირებს სხვადასხვა ადგილები და მათ შორის ტყეც, როგორც უცნობი, საშიში, აუთვისებელი ადგილი დასახლებული სხვადასხვაგვარი სახიფათო არსებებით. იგი უპირისპირდება შინა, ნაცნობ, ათვისებულ, უხიფათო და სხვა სივრცეს, რომელიც როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ დასავლურ-ქართულ მითორიტუალურ კომპლექსში ღვთაება გალენიში ორთას საუფლოს შეესაბამება. მითო-რიტუალური „სტუმრობა“ ბატონი ანგელოზებისა, სწორედ ამ „გარე“ სამყაროდან ხდება „შინაში“ (აბაკელია, 2007:27-28).

საკრალური რიცხვი შვიდი ბაბილონში ქვესკნელთან, ავსულის სამყოფთან იყო დაკავშირებული, საიდანაც ვრცელდება ავადმყოფობები. მესოპოტამიური წარმოდგენით ქვესკნელის შესასვლელი იყო დასავლეთში – შორეულ უსასრულობაში. ასევე ფიქრობდნენ ხეთებიც, რომ საიქიო შორეულ დასავლეთში იყო. ქვესკნელში არსებობდა ქვესკნელის ქალღმერთის „ერემქიგალის“ (ERES.KI.GAL) შვიდ კარიბჭიანი სასახლე. თითოეულ კართან მიცვალებულს რიგ-რიგობით უნდა დაეტოვებინა ტანისამოსი და სამკაულები, როგორც ჩანს, ისინი მიწიერ სამყაროსთან მაკავშირებელ რაღაც მაგიურ ძალას ფლობდნენ, განმარტულობით კი ეს კავშირი ირღვევა და შიშველი, ანუ უსუსური ხდება გარდაცვლილი ქვესკნელის ქალღმერთის წინაშე. ეს კარგადაა ნაჩვენები მითში „იშთარის ჩასვლა ქვესკნელში“.

⁹ ზოგი წარმოდგენით მათი სამყოფელი „ღვთის კარზეა“/ზევანია, ან ზღვისპირა მაღალ კლდეზე გამლილ წალკოტთან.

ხეთებთანაც ანალოგიურად ჩანს, რომ ქვესკნელში იყო მიწისქვეშა ქალღმერთის შვიდ კარიბჭიანი სასახლე. ეგვიპტეშიც გარდაცვლილს მთელი რიგი ცერემონიების შემდეგ ბოლოს „ოსირისის“ სამსჯავრო ელოდა. ხეთებთან შუამდინარელებისა და ეგვიპტელებისაგან განსხვავებით ქვესკნელი ასეთი მოწესრიგებული არ არის, ალბათ ეს განპირობა ხეთურ რელიგიაზე სხვადასხვა ხალხის რელიგიების გავლენამ, მაგრამ რაღაც მსგავსება შეიძლება მაინც აღმოვაჩინოთ.

საყურადღებოა ქვესკნელთან დაკავშირებული ხეთური ტერმინები: *duwaduna-*, რომელიც შესაძლოა აღნიშნავდეს „მიწისქვეშა წყლის დინებას“; *tenawa-* ქვესკნელის მდინარე (მკვდართა მდინარე ?); შუმერულსა და აქადურში: KASKAL.KUR(-*la-*) მიწისქვეშა წყლის დინება, ABZU (= *APSÚ(M)*) ქვესკნელის წყლები. ხეთებთან მიწის ქვეშ, როგორც ზღვა, ასევე მდინარეებიც ცხრა არსებობს. ცხრა წარმოადგენს რთულად დასაძლევ ბარიერს. ვისაც სურს სრულყოფილება ეს ბარიერი უნდა დაძლიოს, გადალახოს. როგორც ჩანს, ცხრას გარკვეული მაგიური დატვირთვა ჰქონდა, ზოგ შემთხვევაში განწმენდის ფუნქციაც. მიწის ქვეშ არსებული ზღვების – ქვესკნელის წყლების შესახებ მოგვითხრობს ხეთური ტექსტი: „სახლის განწმენდის და ქვესკნელის ღვთაებების მოხმობის რიტუალი“. ნერიქის ამინდის ღვთაება ჩადის ქვესკნელში დედასთან: „ცხრა ზღვის ნაპირთან ჩავიდა იქ ქვეშ, მდინარის ნაპირებთან ჩავიდა“ (Haas, 1976:198). ქუმარბის ციკლში კი ნათქვამია: „...აილო ზღვამ მიმართულება მიწის ქვეშ და მიედინა, ...აილო გზა უკან და მიედინა ქუმარბისთან ჭიდან, მიწიდან“ (Haas, 1976:198).

ხეთებთან ქვესკნელში შესასვლელი არის გამოქვაბულები, ჭები, გუბურები, ხელოვნურად ამოჭრილი ორმოები, ხვრელები (Haas, 1994:127): *hatteššar* – „ბუნაგი, ორმო, ხვრელი“, ანუ მიწისქვეშა სამყაროში შესასვლელი; *apita-*, ^(D)*api-*, (= BÜR) ხვრელი, ნახვრეტი, ორმო (სამსხვერპლო ორმო მიწის/ქვესკნელის ღვთაებებისთვის); ^DKASKAL.KUR (= ^DILLAT) (გაღმერთებული) მიწისქვეშა წყლის დინება, წყარო, ქვესკნელში შესასვლელი; ^DPÚ (გაღმერთებული) წყარო, ჭა. მსხვერპლშეწირვაც ხდებოდა ხშირად ორმოებსა (ზოგ შემთხვევაში სამსხვერპლო ორმოში დებდნენ მიწაში ჩასარჭობ საკულტო ჭურჭელს (*kupta/i*), რომელშიც ათავსებდნენ შეწირულობებს (ხაზარაძე, 2002:252-253)) და ჭებში ქვესკნელის ღვთაებების გულის მოსაგებად, რათა ისინი არასოდეს ამოსულიყვნენ მიწის ზედაპირზე და არ მოეტანათ სხვადასხვა სახის უბედურება: ქარიშხალი, წყალდიდობა, ხანძარი, ავადმყოფობა, ომიანობა, სისხლი და ა.შ.

როგორც ვხედავთ ხეთურ და წინარე ქართულ რწმენა-წარმოდგენებს შორის ბევრი საერთოა, რაც განპირობებული უნდა იყოს ამ სამყაროებს შორის ერთ დროს არსებული მჭიდრო კონტაქტებით.

ბიბლიოგრაფია

- abak'elia, n. (2017). *udzvelesi k'osmologiuri k'ontsep't'ebi da arkauli religiuri simboloebi kartvelta k'ult'urul mekhsierebashi*, tbilisi. (აბაკელია, ნ. (2017). *უძველესი კოსმოლოგიური კონცეპტები და არქაული რელიგიური სიმბოლოები ქართველთა კულტურულ მემკვიდრეებში*. თბილისი).
- abak'elia, n. (2008). “daimonebi” kartul mito-rit'ualur sist'emashi, “*semiot'ik'a*”, #3 gv. 151-167. (აბაკელია, ნ. (2008) “დაიმონები” ქართულ მითო-რიტუალურ სისტემაში, “*სემიოტიკა*”, #3 გვ. 151-167).
- abak'elia, n. (2007). *sitsotskhli tsik'ltan dak'avshirebuli sak'raluri khis simbolik'a kartul mito-rit'ualur sist'emashi*, tbilisi, *semiot'ik'a-sametsniero zhurnali*, # I, gv. 23-41. (აბაკელია, ნ. (2007). სიცოცხლის ციკლთან დაკავშირებული საკრალური ხის სიმბოლიკა ქართულ მითო-რიტუალურ სისტემაში, თბილისი, *სემიოტიკა-სამეცნიერო ჟურნალი*, # I, გვ. 23-41).

- akhuashvili, n. (2007). kheturi dak'rdzalvis rit'uali da p'aralelebi kartul samqarostan. „*asiriologta, bibleist'ta da k'avk'asiologta sazogadoebis shromebi 3*“. tbilisi. (ახუაშვილი, ნ. (2007). ხეთური დაკრძალვის რიტუალი და პარალელები ქართულ სამყაროსთან. „*ასირიოლოგია, ბიბლიესტა და კავკასიოლოგია საზოგადოების შრომები 3*“. თბილისი).
- beriaashvili, m. (1982). dak'rdzalvis rit'uali khetebtan. *sakartvelos sakhelmts'ipo muzeumis "moambe"*. XXXVI-B. metsniereba. tbilisi. (ბერიაშვილი, მ. (1982). დაკრძალვის რიტუალი ხეთებთან. *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის "მოამბე"*. XXXVI-B. მეცნიერება. თბილისი).
- burduli, m. (2000). dzveli kartuli meditsina arkeologiuri masalis mikhedvit, *shromebis k'rebuli*, #2, akhaltsikhe, gv. 117-123. (ბურდული, მ. (2000). ძველი ქართული მედიცინა არქეოლოგიური მასალის მიხედვით, *შრომების კრებული*, #2, ახალციხე, გვ. 117-123).
- gagulishvili, i. (1986). *kartuli magiuri p'oezia*. tbilisi. (გაგულიშვილი, ი. (1986). *ქართული მაგიური პოეზია*. თბილისი).
- gelashvili, e. (2014). *ornament'uli simbolik'a kartul khalkhur koreografiashi* (disert'atsia). tbilisi. (გელაშვილი, ე. (2014). *ორნამენტული სიმბოლიკა ქართულ ხალხურ ქორეოგრაფიაში* (დისერტაცია). თბილისი).
- giorgadze, gr. (2002). *khatebi (p'ro-t'okhetebi), udzvelesi akhloaghmosavluri etnosebi da kartvela ts'armomaloba*. tbilisi. gv. 77 shmd. (გიორგაძე, გრ. (2002). *ხატები (პრო-ტოხეთები), უძველესი ახლოაღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომადგობა*. თბილისი. გვ. 77 შმდ.).
- giorgadze, gr. (1999). khaturi (p'rot'okheturi) ena da khatebi (p'rot'okhetebi). sak'itkhis shests'avlis tanamedrove mdgomareoba, *khetologiuri da kartvelologiuri dziebani*, tbilisi. gv. 168 shmd. (გიორგაძე, გრ. (1999). ხათური (პროტოხეთური) ენა და ხატები (პროტოხეთები). საკითხის შესწავლის თანამედროვე მდგომარეობა, *ხეთოლოგიური და ქართველოლოგიური ძიებანი*, თბილისი. გვ. 168 შმდ.).
- k'ik'nadze, z. (1979). *shuamdinaruli mitologia*. tbilisi. (კიკნაძე, ზ. (1979). *შუამდინარული მითოლოგია*. თბილისი).
- mindadze, n. (1981). religiuri sink'ret'izmi kartul khalkhur meditsinashi, *kartveluri memk'vidreoba*, V, tbilisi. 2001. gv. 156-157. (მინდაძე, ნ. (2001). რელიგიური სინკრეტიზმი ქართულ ხალხურ მედიცინაში, *ქართველური მემკვიდრეობა*, V, თბილისი. გვ. 156-157).
- mindadze, n. (1981). *kartuli khalkhuri meditsina* (aghmosavlet sakartvelos mtielta etnografiuli masalebis mikhedvit), tbilisi. (მინდაძე, ნ. (1981). ქართული ხალხური მედიცინა (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით), თბილისი).
- nik'oladze-lomsianidze, n. (2011). samk'urnalo shelotsvebi, *kartveluri memk'vidreoba XV*, tbilisi. ნიკოლაძე-ლომსიანიძე, ნ. (2011). სამკურნალო შელოცვები, *ქართველური მემკვიდრეობა XV*, თბილისი).
- Ochiauri, t. (1977). *khevsurebi da khevsureti*, tbilisi. gv. 103-104. ოჩიაური თ. (1977). *ხევსურები და ხევსურეთი*, თბილისი. გვ. 103-104.
- sukhishvili, t. (2010). *somat'uri sakhelebi natesaobis aghnishvnis punktsiit dzveli berdznulisa da kartulis mikhedvit* (disert'atsia), tbilisi. (სუხიშვილი, თ. (2010). *სომატური სახელები ნათესაობის აღნიშვნის ფუნქციით ძველი ბერძნულისა და ქართულის მიხედვით* (დისერტაცია), თბილისი).
- t'at'ishvili, i. (2017). *kartul-kheturi leksik'oni*. tbilisi. (ტატიშვილი, ი. (2017). *ქართულ-ხეთური ლექსიკონი*. თბილისი).

- t'at'ishvili, i. (2013). *khetur-kartuli leksik'oni*. nak'veti 9: shumerogramebi. tbilisi. (ტატიშვილი, ი. (2013). *ხეთურ-ქართული ლექსიკონი*. ნაკვეთი 9: შუმეროგრამები. თბილისი).
- t'at'ishvili, i. (2002). khetebis k'osmologiis sak'itkhebi. *ena da k'ult'ura*. #3. tbilisi. gv. 141-147. (ტატიშვილი, ი. (2002). ხეთების კოსმოლოგიის საკითხები. *ენა და კულტურა*. #3. თბილისი. გვ. 141-147).
- t'at'ishvili, i., *kheturi religia*. tbilisi. 2001. (ტატიშვილი, ი. (2001). *ხეთური რელიგია*. თბილისი).
- chkheidze, e. (2001). ritskhvta simbolik'a kartul polk'lorshi. *lit'erat'uruli dziebani*. #22. tbilisi. gv. 435
ჩხეიძე, ე. (2001). რიცხვთა სიმბოლიკა ქართულ ფოლკლორში. *ლიტერატურული ძეგანი*. #22. თბილისი. გვ. 435).
- khazaradze, n. (2002). dzvelanat'oliur samqarostan kartvelta etnok'ult'uruli urtiertobis ist'oriidan, *kartveluri memk'vidreoba VI*, tbilisi. (ხაზარაძე, ნ. (2002). ძველანატოლიურ სამყაროსთან ქართველთა ეთნოკულტურული ურთიერთობის ისტორიიდან, *ქართველური მემკვიდრეობა VI*, თბილისი).
- khach'ap'uridze r. (2004). sak'raluri ritskhvebi shelotsvebshi. *kartveluri memk'vidreoba. VIII*. tbilisi. gv. 344-351. (ხაჭაპურიძე რ., საკრალური რიცხვები შელოცვებში. *ქართველური მემკვიდრეობა. VIII*. თბილისი. 2004. გვ. 344-351).
- khidasheli, m. (2007). peris simbolik'a makhlobeli aghmosavletis adresamits'atmokmedo k'ult'ureb-sa da kartul khalkhur k'ult'urashi. *sakartvelos sidzveleni*. #11. tbilisi, gv.11-28. (ხიდაშელი, მ. (2007). ფერის სიმბოლიკა მახლობელი ადმოსავლეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებ-სა და ქართულ ხალხურ კულტურაში. *საქართველოს სიძველენი*. #11. თბილისი, გვ.11-28).
- khidasheli, m. (2002). brdzolis k'osmogoniuri k'ontsepsia sakartvelos udzveles sulier k'ult'urashi. *sakartvelos sidzveleni*. #2. tbilisi. gv. 7-17. (ხიდაშელი, მ. (2002). ბრძოლის კოსმოგონიური კონცეფცია საქართველოს უძველეს სულიერ კულტურაში. *საქართველოს სიძველენი*. #2. თბილისი. გვ. 7-17).
- khidasheli, m. (2001). *samqaros surati arkaul sakartveloshi*. tbilisi. (ხიდაშელი, მ. (2001). *სამყაროს სურათი არქაულ საქართველოში*. თბილისი).
- khutsishvili, k. (2010). ts'inarekrist'ianuli rts'mena-ts'armodgenebi sakartveloshi. *sakartvelos etnografiya/etnologia*. tbilisi. gv. 392-403. (ხუციშვილი, ქ. (2010). წინარექრისტიანული რწმენა-წარმოდგენები საქართველოში. საქართველოს *ეთნოგრაფია/ეთნოლოგია*. თბილისი. გვ. 392-403).
- sharashenidze, j. (2005). *shumeruli krest'omatia*, tbilisi (შარაშენიძე, ჯ. (2005). *შუმერული ქრესტომათია*, თბილისი).
- dzveli aghmosavletis khalkhta ist'oriis krest'omatia*, (1990). (red.) giorgadze, gr., tbilisi. (*ძველი ადმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია*, (რედ.) გიორგაძე, გრ., (1990). თბილისი).
- javakhishvili iv. (1960). *kartuli eris ist'oria*, ts'gn., I, tav. II. tbilisi. (ჯავახიშვილი ივ. (1960). *ქართული ერის ისტორია*, წგნ., I, თავ. II. თბილისი).
- Гамкрелидзе, Т. & Иванов, Вяч. Вс., (1941). *Индоевропейский язык и индоевропейстика*, (реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры) Тб., 1984.
- Куфтин, Б., Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.
- Akdoğan R. & Wilhelm, G. (2003). *Hethitische und hurritische Keilschrifttafeln aus dem Besitz des Museums für Anatolische Kulturen in Ankara*. ZA 93. 214-220;
- Archi, A. (1990). The Names of the Primeval Gods, *Orientalia*. Nova Se-ries 59. pp.114-129.
- Beckman, G. (1995). Mythologie. A. II. Bei den Hethitern, *Reallexikon der Assyriologie* [RLA] 8, 5/6.

- Bittel, K. & Naumann, R. (1972). *Boğazköy-Hattuša: Architektur, Topographie, Landeskunde und Siedlungsgeschichte*.
- Collins, B. J. (2003). in: Hallo, W. W., Context of Scripture, Vol. I, *Canonical Compositions*, Leiden; Boston. 168-171.
- Deighton, H. (1982). *The "Weather-god" in Hittite Anatolia*. An examination of the archaeological and textual sources, Oxford, 65.
- Friedrich, J. (1952). *Hethitisches Wörterbuch* (HW). Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter. Heidelberg,
- Friedrich, J., & Kammenhuber, A., & Hoffmann, I., (HW). *Hethitisches Wörterbuch*. Zweite, völlig neuarbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte. Heidelberg, Bd. I: A. 1975-1984; Bd. II: E.1988; Bd. III/1: H. 2007; Bd. III/2: H/2. 2010; Bd. IV: I. 2014; Bd. V: K. 2017.
- Gurney, O. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford. 15 f.;
- Gurney, O. (1966). *The Hittites*. pp. 164-170.
- Guterbock, H.G. & Hoffner, H. (2005). *The Hittite Dictionary*. Of the Oriental Institute of the University of Chicago. L-N. 1989; P. 1997; Š/1. 2002; Š/2.
- Haas, V. (2008). *Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien*. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte. Berlin.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der hethitischen Religion* (HdO 1/34), Leiden; New York; Köln.
- Haas, V., (1976). Die Unterwelts- und Jenseitsvorstellungen im hethitischen Kleinasien. *Orientalia* 45/ 1-2.
- Haas, V. (1970). *Der Kult von Nerik*. Rome. 140 ff.
- Jordan, M., (2004). *Dictionary of Gods and Goddesses*. Second Edition. New York.
- Janowski, B. & Wilhelm, G, (2008). *Omina, Orakel, Rituale und Beschwörungen*. Band 4.
- Klengel, E., (1970). *Die Hethiter*. München.
- Klinger, J. (1996). Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht, *Studien zu den Bogazköy-Texten [StBoT]* 37.
- Kloekhorst, A. (2008). *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden / Boston,
- Laroche, E. (1981). Asianiques (Religions). Définitions et prob-lématique, *Dictionnaire des Mythologies*. Paris. 96.
- Laroche, E. (1947). *Recherches sur les noms des dieux hittites*, Paris. p. 18;
- Macqueen, J.G. (1959). Hittian Mythology and Hittite Monarchy, *Anatolian Studies* 9, London. 171sq.
- Masson, E. (1996). Réalité ou méta-phore. De l'intelligence des documents écrits ou figurés des Hittites, *Revue de l'Histoire des Religions* 213/1.
- Masson, E. (1991). *Le combat pour l'immortalité. Héritage indo-européen dans la mythologie anatolienne*. Paris.
- Miller, J. L. (2008). *Ein Ritual zur Reinigung eines Hauswesens durch eine Beschwörung an die Unterirdischen* (CTH 446). p. 206-217
- Miller, J. L. (2007). *Joins and Duplicates among the Boğazköy Tablets* (21-30), ZA 107. 133-141.
- Neu, E. (1993). Betrachtungen über ein hurritisch-hethitisches Textensemble aus Hattuša, *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament*, Fribourg / Göttingen. p. 345.
- Neu, E. (1990). Der alte Orient: Mythen der Hethiter, "Mythos": Erzählende Weltdeutung im Spannungsfeld von Ritual, *Geschichte und Rationalität*. Trier. p. 94.
- Neu, E. (1983). *Glossar zu den althethitischen Ritualtexten*. Wiesbaden.

- Neu E. & Rüster, Ch. (1973). *Zur Datierung hethitischer Texte*, FS H. Otten, Wiesbaden. p. 223-235.
- Otten, H. (1971). *Materialien zum hethitischen Lexikon*. Wiesbaden,
- Otten, H. (1961). *Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy*. ZA 10 (54).. 114-157.
- Otten, H. (1958). *Hethitische Totenrituale*. Akademie-Verlag. Berlin.
- Peter, H. (2004). *Götter auf Erden (LSAAR 14)*, Stockholm. 224-26.
- Popko, M. (1995). *Religions of Asia Minor*, Warsaw. p.36.
- Puhvel, J. *Hittite Etymological Dictionary (HED)*. Berlin/New York /Amsterdam, Vol.1: A; Vol. 2: E, I (1984); Vol. 3: H (1991); Vol. 4: K (1997); Vol. 5: L (2001); Vol. 6: M (2005); Vol. 7: N (2007); Vol. 8: PA (2011); Vol. 9: PE, PI, PU (2013); Vol. 10: SA (2017).
- Rüster, Ch. & Neu, E. (1991). *Deutsch-Sumerographisches Wörterverzeichnis: Materialien zum Hethitischen Zeichenlexikon, Studien zu den Boğazköy-Texten*, Heft 35, Wiesbaden,
- Rüster, Ch. & Neu, E. (1989). *Hethitisches Zeichenlexikon*. Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten. Wiesbaden, 383-384 (StBoT, Beiheft 2).
- Singer, I. (1996). Muwatalli's Prayer to the Assembly of Gods through the Storm-God of Lightning (CTH 381), *American Schools of Oriental Research*.
- Soysal, O. (2004). Hattischer Wortschatz in hethitischer Textüberlieferung. *Handbuch der Orientalistik*, Abt. 1, Bd. 74. Leiden, Boston.
- Steiner, G. (1971). *Die Unterweltsbeschwörung des Odysseus im Lichte hethitischer Texte*, UF 3, 265-283;
- Steiner, G. Gott. D. (1969). Nach hethitischen Texten, *RLA* 3/7. S. 552.
- Tenner, E. (1929). *Tages- und Nachtsonne bei den Hethitern*, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie [ZA]* 4. s. 187.
- Tischler, J. (2008). *Hethitisches Handwörterbuch*. Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen. 2., erweiterte und verbesserte Auflage.
- Tischler, J., *Hethitisches Etymologisches Glosar*. Innsbruck. A-K. 1983; L-M. 1990; N.1991; T-D/1. 1991; T-D/2. 1993. T-D/3. 1994; P. 2001; S/1. 2004; S/2. 2006.
- Torri, G. (2003). *La similitudine nella magia analogica ittita (StudAs 2)*, Roma, 97-100, 135 f.;
- von Schuler, E. (1965). Die Mythologie der Hethiter und Hurriter, *Wörterbuch der Mythologie I*. p. 161.
- Wilhelm, G. (1999). *Reinheit und Heiligkeit: Zur Vorstellungswelt altanatolischer Ritualistik*, Berlin. Bodenheim. 206-212;